

nougrististen lauseopillisten töiden lisäksi luetellaan tärkeimpiä eri kielten syntaksia koskevia tutkimuksia.

Näiden kirjojen lisäksi Lakón kynästä on vuoden 1983 jälkeen lähtenyt suuri määrä tieteenhistoriallisia tutkielmia, kirjaesitelyjä ja muistelmaan luonteisia kirjoituksia, joiden aiheena ovat milloin alan tutkijat (esim. Julius von Farkas), milloin kirjoittajan omat kokemukset vuosikymmenien ajalta. Muisteluksissaan Lakó mainitsee, että hänen kielitieteellisten katsomustensa kehitykseen oli eniten vaikuttanut hänen opettajansa ja edeltäjänsä Miklós Zsirai. Niiden pysyvää muotoutumista olivat sitten edistäneet Zoltán Gomboczin, Ferdinand de Saussuren, Prahan kielitiedepiirin jäsenten, Gyula Lazicsiusin, Wolfgang Steinitzin ja Björn Collinderin teokset mutta myös tutustuminen »kielitieteen myöhempien suuntien olemukseen», johon hän sanoi aina pyrkinensä. Suomi oli Lakón ensimmäisestä Suomen-matkasta (1931) lähtien hänen kiintymyksensä keskeinen kohde. Suomen-tuntemustaan ja erinomaista suomen kielen taitoaan hän sen jälkeen kartutti varsinkin pitäessään monena vuonna unkarin kursseja Jyväskylän kesäyliopistossa. Noiden kurssien satoa on välillisesti myös hänen 1940 julkaisemansa monipuolinen oppikirja »Unkarin lukemisto», jonka avulla kaukai-

seen sukukieleemme aikoinaan tutustuivat monet suomalaiset fennisti- ja fennougristipolvet.

Sekä Suomen oloja että meikäläistä tutkimusta Lakó tarkkaan seurasi elämänsä loppuun saakka. Hän oli kokenut henkilökohtaiseksi tappiokseen sen, että hänen kotimaansa viranomaiset olivat kutistaneet unkarin kielen opiskelijoilta vaadittavan suomen kielen kurssin minimiin, ja kirjeisään suomalaisille ystäville hän ilmaisi huolestuksensa, kun kuuli etäsukukielen osuuden Suomenkin yliopistojen äidinkielen opetuksessa olevan kaventumassa. Äidinkielen (unkarin, suomen) tuntemuksen ja yleisen fennougristisen tietouden liitto oli Lakólle selviö. Suomea hän taas oli tottunut pitämään suomalais-ugrilaisen tutkimuksen mallimaana, jossa tämä ala oli hänen käsityksensä mukaan pysyvä pystyssä silloinkin kun se Unkarissa joutui kokemaan tiedepoliittisia takaiskuja.

Akateemikko Lakó kutsuttiin 1970 Suomalaisen Tiedeakatemian jäseneksi ja 1973 Suomalais-ugrilaisen Seuran kunniajäseneksi. Kun Kotikielen Seura 1976 vietti satavuotisjuhlaansa, se kutsui hänet kunniajäsenekseen.■

TERHO ITKONEN

Krannilantie 2, 01900 Nurmijärvi

KANSANKIELI — KANSALLINEN KIELI

Kun Matias Aleksanteri Castrén astui 26.4.1851 virkaansa, maamme ensimmäiseen suomen kielen professorin-virkaan, hän sanoi:

Kielen mukana ei seiso ja kaadu vain kansallinen kulttuurimme vaan myös koko olemassaolomme kansana — kieli on omamme, se on oikeastaan ainoa

oma omaisuutemme.

Castrén puhui kielestä yleensä. Tässä tilanteessa hän tietenkin puhui myös ja erityisesti suomen kielestä. Vaikka hän itse ei puhunutkaan äidinkielenään suomea, hän oli kansallisen romantiikan aikalainen. Tutkijana Castrén ei ollut romantikko, kirjoittaa Mikko Korhonen (1986: 66). Mutta kirjees-

▷

sään Snellmanille 18.10.1844 hän silti sanoi pitävänsä kielioppien kirjoittamisen sijaan elämänsä tärkeimpänä päämääränä sen osoittamista Suomen kansalle, ettei se ole mikään maailmasta irti reväisty ryhmä, vaan sukulaissuhteessa ainakin kuudenteenosaan ihmiskunnasta.

1800-luvulla monet suomen kielen tutkijat puhuivat äidinkielenään ruotsia. Kansallinen projekti ei pohjannut siihen, että suomi olisi ollut sen toteuttajien äidinkieli. Itse asiassa Kotikielen Seuran kokouksissa loka-marraskuussa 1898 pohdittiin kovasti sitä, onko kieli kansallisen identiteetin välttämätön kriteeri. Mietittiin myös, mikä ihmisen äidinkieli oikeastaan on: onko se kasvattajan kieli vai se kieli mitä hän tahoo puhua. Esiin tuli myös ajatus, että ihmisellä voi olla useampiakin kuin yksi äidinkieli.

Vuosisadan lopulla suomalainen sivistyneistö pyrki kuitenkin tietoisesti vaihtamaan kielensä suomeksi sekä työssä että kotona. Sen kuulee Kotikielen Seuran nimestäkin. Luotiin suomalaista kansakuntaa, ja sen kansalliskieli suomi rakennettiin osittain kansankielen käsitteelle. Molemmat otsikkoni termit — kansankieli ja kansalliskieli — ovat peräisin tältä ajalta.¹

KANSAN KIELI

Kun A.V. Forsman (myöhemmin Koskimies) oli ehdottanut Kotikielen Seurassa tieteellisen julkaisun perustamista, hän perusteli asiaa kokouksessa 22.4.1882 seuraavasti²:

Jos mieli kerran suomalaisen kirjallisuuden pukeutua oman kielettäremme henkeä vastaavaan asuun, meidänkin on

keskuudessamme itsekunkin toisen toisellensa opetettava tosi-suomalaista kielentajua ja kirjoituslaatua, syviä sie mauksia itse juotuamme sen lähteeltä raikkaana ja puhtaana kumpuavasta rahvaan kielestä.

Suomen asukkaiden suuren enemmistön äidinkieli, *rahvaan kieli*, oli kansallisen hankkeen perustekijöitä. Forsman rinnasti sen tässä suomalaiseen luontoon. Vielä 75 vuotta myöhemmin Martti Rapola (1947: 65) kirjoitti samassa hengessä näin:

[Sivistyksen juuret] imevät ravintonsa sieltä, missä ihminen on keskeytymättömässä vuorovaikutuksessa luonnon suurten tapahtumain kanssa, ja sen mitä luonto — ihmiselle opettaa, sen saa aina ensimmäisenä sanoiksi kansankieli.

Rapola käytti kuitenkin yhdyssanaa *kansankieli*. Sellainen kiteytyi kuin itsestään kielentutkijoiden termiksi 1800-luvun loppuvuosina, kun he liikkuivat kentällä keräämässä tutkimuksen ja tekeillä olevan nykysuomen tarpeisiin aineistoa kansan kielestä.

Sen sijaan siitä, pitäisikö *suomen kieli* kirjoittaa yhdyssanaksi vai ei, keskusteltiin Virittäjän ensimmäisissä numeroissa, vuonna 1898. Päätoimittaja E. A. Ekman (myöhemmin Tunkelo) ehdotti, että erikseen kirjoitettuna *suomen kieli* merkitsisi »kaikkea minkä kielikorvamme vain 'suomeksi' tunnustaa»: mahdollisimman laajaa, kielen tutkimuksen kohteena olevaa kokonaisuutta, joka sisältäisi mm. murteet, kyökkisuomen ja kirjallisuuden kielen. Yhdyssana *suomenkieli* varattaisiin sen sijaan ihannekielemme, toisin sanoen kirjakielen ja sivistyneen puhekielen nimitykseksi.

Tiedämme, miten kävi: yhdyssana jäi

¹ Kirjoitus on Kotikielen Seuran vuosikokouksessa 14.3.1997 pidetyn esitelmän käsikirjoitus. Sen on julkaissut myös lehti Tieteessä tapahtuu 3/1997. Tähän versioon on lisätty lähdeviitteet.

² Kotikielen Seura julkaisi Virittäjä-nimellä kaksi laajaa albumia vuosina 1883 ja 1886. Vuodesta 1897 asti Virittäjä on ilmestynyt säännöllisesti seuran aikakauslehtenä. Lehden satavuotisjuhlaa vietettiin seuran vuosikokouspäivänä 1997.

vähitellen pois käytöstä. Taru Kolehmainen, joka on kertonut tästä prosessista (1996), huomauttaa, että yhdyssanalle on silti joskus tarvetta. Viimeksi olenkin nähnyt sitä käytettävän aika äskettäin, Ilta-Sanomien 30.1.1997 kiinnostavassa kirjoituksessa »Voiko suomenkieli olla älyllinen haaste Ruotsissa?»

Kansankieli yhdyssanana vakiintui siis murteentutkimuksen myötä, ja varsinkin kansallisten hankkeiden yhteydessä. Kotikielen Seuran kokouksissa puhuttiin ensin parikymmentä vuotta *murteissanakirjan* tekemisestä. E. N. Setälä tosin käytti *kansankieli*-termiä jo vuonna 1883 »Lauseopillisessa tutkimuksessaan Koillis-Satakunnan kansankielestä». Vuonna 1895 hän esitti alan sanakirjahankkeille kokonaissuunnitelman, jonka ensimmäinen tavoite oli mahdollisimman täydellisen *kansankielen* sanakirjan valmistaminen.

Silloin kun kansallista identiteettiä luodaan — tai »kuvitellaan», kuten nationalismintutkijat sanovat — sille on luotava yhtenäinen sisältö ja rajat, jotka erottavat meidät Toisista. Termi *kansankieli* teki tämän mahdolliseksi: se loi erilaisista aluemurteista yhtenäisen kokonaisuuden. Näin se kykeni toimimaan kansallisena symbolina. Siitä tuli myytti, toisen asteen ideologinen merkki, joka tekee käsitteestä luonnollisen — ikään kuin se olisi aina ollut olemassa.

Viime vuosisadan lopulla ja seuraavan alussa tallennettiin ja tutkittiin innokkaasti puhutun kielen kielioppia ja sanastoa, aluemurteiden lisäksi helsinkiläispuhekieltä, ylioppilaskieltä, pahantekijäin, katupoikien, viinanpolttajien kieltä. Kansalaissota katkaisi hankkeet. Usko suomalaiseen kansaan horjui. Kielentutkijan ihanteeksi ja tutkimuskohteeksi nousi kapinoivan roska-joukon sijaan syrjäisten saloseutujen vapaa suomalainen talonpoika, jonka kielessä oli säilynyt puhtaana ikäaikojen suomalainen

perintö, kuten Kaisa Häkkinen (1993) kirjoittaa.

Kansankieli tuli vuosikymmeniä toimimaan yleisnimityksenä suomen *talonpoikaismurteille*. Vaikka sillä vielä viime sotien jälkeenkin viitattiin retorisesti suomalaisen kansanhengen ilmentymään, se vakiintui nyt lähinnä tutkimuspoliittisiin yhteyksiin. Vuonna 1964 maassa vietettiin *Kansankielen viikkoa*. Vuonna 1965 julkaistiin Kansallisten tieteiden kehittämissuositus, jonka suurhankkeisiin kuului *Kansankielen sanakirja*.

Vähitellen termi on systemaattisesti jätetty pois fennististen hankkeiden otsikoista. 70-luvulla julkaistiin Turussa *Kansankielen näytteitä* -sarjaa, nyt Helsingissä sarjaa *Suomen kielen näytteitä*; molemmat sisältävät murrelitteraatteja. *Kansankielen muoto-opin keruuohjelmasta* tuli *Muoto-opin keruuopas*, *Kansankielen sanakirja* alkoi ilmestyä *Suomen murteiden sanakirjana* jne. Ainoastaan tutkijain teksteissä *kansankieli* silloin tällöin putkahtaa vielä esiin *murteen* ja *kansanmurteen* rinnalla.

Kuten tiedämme, Mikael Agricola ei 1500-luvulla vielä puhunut *kansankielestä* eikä *murteista*, vaan *kansoissa* puhuttavista *kielistä* ja *puheen tavoista*, joita *murretaan*. Vielä Lönnrot luetteli sanakirjassaan sanan *murre* merkityksenä lähinnä konkreettisia murtumia, käänteitä ja poikkeamia, esim. *tien murteen* ja *kasvojen murteen*. Mukana oli yhdyssana *kielimurre*, joka 1800-luvun lopulla julkaistuissa eri murteiden kieliopillisissa tutkimuksissa oli yleisin termi. *Murre* vakiintui itsenäiseksi termiksi vasta tämän vuosisadan alussa.

Martti Rapola (1961: 8) on esittänyt uskottavan teorian, että *murre*-termillä on ensin tarkoitettu nimenomaan Toisen eikä omaa kieltä. Siihen on Rapolan mukaan sisältynyt mielikuva oman kotona opitun kielen murtumisesta vieraan suussa. »*Hänellä on oma murteensa* — hän ei osaa mei-

dän kieltämme virheettömästi.»

Niin näyttää tosiaan olleen. Vuonna 1886 Virittäjän toisessa albumissa julkaisiin ylioppilas E. J. Chydeniuksen tutkielma *Laihian murretta*, jossa tämä totesi:

Laihialaisten puhet on Etelä-Pohjanmaan murretta eli kuten täällä sanotaan *maakunnan kieltä*.

Samanlaisia huomioita murteenkerääjät tekevät vielä nytkin eri puolilla maata. Itse ymmärsin eron 1980-luvun alussa Kaustisella muoto-oppia kerätessäni. Kaustislaiset olivat oppineet naapureiltaan, että heidän oma *murteensa* on *rumaa ja karkiaa*, ja sen he auliisti myös ulkopuoliselle kertoivat. Siis *murre*. Mutta aina kun astuin kielimestarini Arvid Virkkalan tupaan, hän myhäili: *Joko taas ruvethan puhuhan sitä Kaustisen koriaa kieltä*. Siis *kieltä*. Ihminen on ehkä aina sanonut omaa puhettaan kieleksi.

KANSAKUNNAT, HEIMOT, ETNISET RYHMÄT

Myös *kansalla* on eri kielissä monia merkityksiä. Suomen *kansa*-sanalla on vastineet lähisukukielissä ja ilmeisesti saamesakin: se merkitsee 'joukon ja väen' lisäksi usein jotain relationaalista käsitettä, 'perhettä, pesyettä ja poikuetta', 'puolisoa ja vaimoa', 'seuraa ja toveria'. Lisäksi sillä on kansalliseen kokonaisuuteen tai kansakuntaan viittaava merkitys; jo Agricola käytti sitä sillä tavoin. Vanhimmissa sanakirjoissamme 1600-luvulla suomen *kansa* käännettiin latinan *populus* ja ruotsin ja saksan *folk/Volk* -sanoilla.

Mauno Koski on (1993) huomauttanut, ettei suomessa ole kahta eri yksimorfemista *kansa*-sanaa niin kuin useimmissa eurooppalaiskielissä. Hän nimittää niitä latinan mukaan *POPULUS*- ja *NATIO*-sanoiksi: *POPULUS* ilmaisee kansanjoukkoa tai ihmisiä yleensä (*folk, people* jne.), *NATIO* kansal-

lisuutta, kansakunnan statusta (*nation*). Meillä siis molempia vastaa sana *kansa*.

Kun puhutaan *Suomen kansasta*, kyseessä on *NATIO*-merkitys: 1700-luvulla se sai synonyymien *kansakunta*. *Suomalaiset* tarkoittaa silloin Suomen valtion *kansalaisia*. Kieli tai uskonto eivät ole relevantteja merkityspiirteitä, mutta valtion virallisia kieliä nimitetään usein *kansalliskieliksi*.

Kansallisuuden kulttuurinen tulkinta, *etnisyys* (jota vastaa kreikan *ETNOS*-sana), sen sijaan sisältää yleensä kielen, usein myös geneettisen alkuperän ja yhteisen asuma-alueen kriteerit. *Kansallisuudeltaan suomalaiset* käsitetään silloin useimmiten äidinkieleltään suomalaisiksi. Samoin toimivat esim. *baskin kansa* tai *saamen kansa*: valtion statusta ei edellytetä.

Kun *kansa*-sanaa käytetään neutraalisti viittaamassa ihmispaljouteen, *POPULUS*-merkityksessä, rinnalla on monissa kielissä synonyymi, joka voi pejoratiivistua: esimerkeiksi sopivat suomen *rahvas* ja latinan *vulgus*. Eron huomaa minimipareista *rahvaanomainen* — *kansaanomainen* ja *vulgääri* — *populaari*. Virossa sana *rahvas* merkitsee sen sijaan neutraalisti 'kansa'. Suomen *kansa*-sanana tulkinnasta 'tavallinen kansa' lähtee itse asiassa tie kahteen suuntaan. Se voi ensiksikin johtaa 'alempiin kansanryhmiin'. 1800-luvun *kansa* oli yhteiskunnallisesti säätyläisten alapuolella. Se oli myös sivistykseltään alempana. Kansankielen olikin sata vuotta sitten omaksettava eurooppalaisen kulttuurin käsitteet sopiakseen kansalliskieleksi.

Toisaalta 'tavallisen kansan' merkityksestä on linkki myös etnis-kulttuuriseen käyttöön: siihen missä puhutaan *kansanlauluista*, *kansanrunoudesta*, *kansansielusta* ja *-luonteesta* ja *kansankielestä*. *Kansankieli*-termilläkin on koko olemassaolonsa ajan ollut kaksi vastakkaista arvoa: alhainen ja ylhäinen.

Mutta termit elävät niin kauan kuin nii-

tä tarvitaan. *Kansankieli*-sana eli melko täsmälleen sata vuotta, saman ajan kuin kansallinen projektikin. 1990-luvulla ns. kansalliset tieteet ovatkin tulleet uuteen, hyvin jännittävään tilanteeseen.

Sanalle *kansallinen* on ajan myötä kehittänyt uusia merkityksiä. *Kansallisuus* on alkanut eri kielissä toimia myös *vähemmistökansallisuuden* tai *kansallisen vähemmistön* synonyyminä, joissakin maissa pelkäästään tässä funktiossa. Samassa mielessä käytetään myös termejä *etniset ryhmät* tai *etniset vähemmistöt*. Ne korvaavat usein vanhan sanan *heimo*. Sekin on kyllä edelleen käytössä suomalaisissa tiedotusvälineissä, jotka puhuvat usein Ruandan taistelevista *hutu- ja tutsiheimoista*. Sen sijaan Euroopassa taistelevat serbit ja kroaattit ovat lehdistössä olleet johdonmukaisesti *kansoja*.

Mauno Koski (1993) on analysoinut suomalaisten, venäläisten ja virolaisten tietosanakirjojen pohjalta itämerensuomalaisten luokittelua kansoiksi ja heimoiksi. Vaikka erojakin on, periaatteena näyttää olevan se, että *kansaksi* pääsee sellainen ryhmä, jolla on *kieli*. Kun ryhmän puhe on luokiteltu *murteeksi*, se ei ole kansakaan, vaan *heimo*, *kansanheimo* tai *etninen ryhmä*. Kielen status taas näyttää edellyttävän kirjakieltä, ja sellaisen synty on aina poliittinen kysymys. Lisäksi varma kansan kriteeri on valtiomainen NATIO-status: yksimielisesti on käytetty pelkäästään *kansa*-sanaa vain suomalaisista ja virolaisista, joihin molemmat kriteerit — valtiomaisuus ja kirjakieli — sopivat.

Kielentutkijan kannalta kysymys on hankala. Meidänhän pitäisi pystyä erottamaan kielet ja murteet toisistaan pelkäästään kielellisten piirteiden pohjalta. Mutta onko

se mahdollista? Lähisukukielten ja saman kielen murteiden välinen raja on veteen piirretty viiva. Valtioiden väliset rajat ratkaisevat enemmän.

Kielentutkijat ovat yrittäneet pysytellä neutraaleina. Arvid Genetz tosin teki vuonna 1881 huimapäisen ehdotuksen »Suomen sillasta», joka rakennettaisiin suomen ja viron kirjakiellet yhdistämällä. Ehdotus torjuttiin suoralta kädeltä. Itse asiassa jo August Ahlqvist oli kyselty saman asian mahdollisuutta Lönnrotilta vuonna 1848 ja saanut kielteisen vastauksen (Saarimaa 1910). Mutta kun Suomen valtioneuvosto 1920-luvun lopulla päätti ottaa viron kielen vapaaehtoiseksi oppiaineeksi keskikoulujen yläluokille ja seminaareihin, Virittäjässä puhuttiin innostuneesti »murteen» opetuksesta — tosin lainausmerkeissä (Kettunen 1928). Päivälehdissä Aarni Penttilä taas esitteli samoihin aikoihin virolaisia sanoja, jotka suomeen voitaisiin ottaa kieltemme lähentämiseksi toisiinsa. Tämä tapahtui siis 1920-luvulla.³

Vuonna 1938 taas julkaistiin Uudessa Suomessa Kotikielen Seuran kielteinen kanta karjalan kirjakielen muodostamiseen. Perusteena oli se, että karjala oikeastaan oli yksi suomen murteista. Uutista jouduttiin myöhemmin korjailemaan. Juuri nyt karjalan kielen asema on Karjalan tasavallassa jälleen ajankohtainen ja erittäin vaikea kysymys. Keskusteltavana on lakiehdotus, joka nostaa karjalan kielen tasavallan valtionkieleksi venäjän rinnalle. Se edellyttää samantapaista kirjakielen kehittämistyötä kuin Suomessa tehtiin sata vuotta sitten. Maailma on kuitenkin siinä mielessä toinen, että Nyky-Karjalan kielipolitiikka perustuu väistämättä monikielisyys-teen. Ajatus yhden kielen ja yhden mielen kan-

³ Kotikielen Seuran arkistossa on pöytäkirjojen liitteenä lehtileike Aarni Penttilän kirjoituksesta »Suomen ja viron kieli. Lähennysyrikkeitä.», joka on julkaistu Iltalehdessä. Tarkemmat tiedot puuttuvat. Vuosien 1923 ja 1924 Iltalehdistä en löytänyt kirjoitusta, vaikka leike on sijoitettu tälle kohdille.

sallisvaltiosta jää Euroopassa viime vuosisadan tarpeisiin vastanneeksi ideologiaksi.

KIELI JA RAJAT

Vaikka kansallinen identiteetti rakennettiin Suomessa 1800-luvulla suomen kielen varaan, ruotsi säilytti oikeutensa suomen rinnalla tasaveroisena kansalliskielenä, määrällisestä vähemmistöasemastaan huolimatta. Esittäydymme nykyisin mielellämme edistyksellisen vähemmistöpolitiikan mallimaana. Silti ei ole varmaa, nimittäisivätkö ruotsinkieliset itseään *etniseksi vähemmistöksi* tai erilliseksi *vähemmistökansallisuudeksi* tai *kansakunnaksi*.

1800-luvulla alkoi myös saamelaiden kannalta käännteentekevä prosessi. Saamen kansan alue halkaistiin ylipääsemättömillä kansallisvaltioiden rajoilla. Alue asutettiin ja vasta silloin sen alkuperäiskansa, saamelaiset, jäi vähemmistöön. Seurasi kilpailu taloudellisista resursseista uudisasukkaiden kanssa. Alkoi myös aktiivinen assimiloitipolitiikka: norjalaistaminen, ruotsalaistaminen ja suomalaistaminen.

Vuonna 1902 E. A. Tunkelo kirjoitti Elias Lönnrotin 1830- ja 40-luvun matkapäiväkirjojen ja kirjeiden pohjalta Virittäjään artikkelin »Elias Lönnrot Suomen lappalaisten äidinkielen puolesta». Inarissa 1937 Lönnrot oli merkinnyt muistiinpanoihinsa:

Kieltämättä Inarin väestöllä olisi suurempi hyöty lapinkielisestä jumalanpalveluksesta. Mutta sen vuoksi, ettei yksi tahdo nähdä vaivaa oppia lapinkielistä, täytyy kaikkien oppia suomea.

Lönnrotin tavoitteena oli Tunkelon mukaan se, että suomenkielisillä, ruotsinkielisillä ja saamenkielisillä olisi yhtä suuret kielelliset oikeudet. Tämän päivän Suomeen sovellettuna se olisi hyvin radikaali ajatus.

Viisi vuotta sitten ilmestyi Samuli Ai-

kion kirjoittama saamenkielinen saamelaiden historia *Olbmot ovdal min*. Teos ulottuu lähinnä 1700-luvulle, vaikka sisältääkin myös katsauksen myöhempiin aikoihin. Se käsittelee siis aikaa, johon *etnisen vähemmistön* käsitettä on mahdotonta soveltaa. Tuohon aikaanhan saamelaiset olivat enemmistönä omalla maallaan, omakielisenä yhteisönä. Aikion kirjassa saamelaiset ovat *kansakunta*, jolla on kansakunnan historia siinä missä suomalaisilla, norjalaisilla ja ruotsalaisillakin. Tällainen näkökulma aukeaa, kun kirjoittaja on itse saamelainen.

Kansallisvaltioiden Lapin-politiikan edellytys oli saamelaiden *etnografisoinninen*. Se teki saamelaisista historiattoman *luonnonkansan*, jolla ei ole paikkaa siviilisoituneiden *kansakuntien* joukossa. Eräässä artikkelissaan Samuli Aikio (1991), joka on itse kansatieteilijä, on nostanut kriittisesti esiin saamelaiden etnografisoinnin:

Olen ... arvostellut sellaisten termien kuin *ethnos*, *etninen ryhmä* jne. käyttöä siksi että niistä yleisessä kielenkäytössä tulee yksinkertaisesti vanhan rasismin uusia vaatteita ja siksi että ne sen lisäksi vain piilottavat kansaryhmien kansallisuuteen.

Vasta kansallisvaltion puitteissa tuli siis mielekkääksi puhua kansojen sijaan etnisiä ryhmiä. Pekka Valtonen, Meksikon pientalonpoikien tutkija, kirjoittaa (1995):

Etnisen ryhmän identiteetin heräämisessä ja tiedostamisessa on pitkälle kyse juuri tämän kansallisvaltioiden rakentamiseen liittyneen historian tulkinnan purkamisesta. Kansa, josta kerran tuli etninen ryhmä, haluaa jälleen kansaksi.

Hyvä esimerkki *kielen* ja *murteen* käsitteiden suhteesta valtiollisiin rajoihin on *meän kielen* tapaus. Vuonna 1809 Suomen ja Ruotsin raja vedettiin Tornionjokea pitkin; Suomi siirtyi Ruotsin valtiosta Venäjän alaisuuteen. Länsipohjan väestö, joka puhui Tornionlaakson suomea, jäi edelleen Ruot-

sin puolelle. Joen molemmin puolin puhuttiin siis samaa kieltä. Vuosisadan lopulla murteen puhuminen kiellettiin kouluissa kummallakin puolen jokea ja rikkomuksista rangaistiin. Ruotsin kansakouluissa alkoi ruotsalaistamispolitiikka 1890-luvulla: siitä lähtien koulussa oli puhuttava ruotsia. Suomen kansakouluissa taas piti puhua uutta nykysuomea, siis vasta rakennettua yleiskieltä.

1920-luvulla alkoivat muutamat ihmiset Länsipohjassa vaatia alueella puhuttua suomea oppiaineeksi ja osittain opetuskieliksikin sikäläisiin kouluihin. Ruotsin puolen ihmiset alkoivat myös yhä enemmän kirjoittaa Tornionlaakson kieltä: luoda meän kirjakieltä. Tie kieleksi ei ollut helppo. Mutta muutama vuosi sitten EU tunnusti meänkielisten vähemmistöaseman Ruotsissa.

Ruotsin valtiossa siitä tuli siis kieli — joen toisella puolella, Suomessa sen sijaan morfologisesti sama kielimuoto on yksi suomen murteista, ja todennäköisesti sellaisena pysykin. Suomessa kielentutkijat puhuvat meän kielestäkin peräpohjalaismurteena. Ruotsissa tilanne on toinen, mutta siellä suomen kielen tutkijoina on myös aktiivisia meänkielisiä.

Vähemmistökielen puhujat ovat tavallisesti monikielisiä. Meänkielinen pappi, kirjailija ja kielentutkija Bengt Pohjanen kirjoittaa ja kääntää sekä ruotsiksi ja suomeksi että meän kielellä: kaunokirjallisuutta, raamatunkieltä ja niin edelleen.

Suomenkielistä meänkielinen teksti naurattaa, varsinkin raamatunteksti. Toimittaja Ritva Liikkanen pohti tätä ongelmaa muutama vuosi sitten Helsingin Sanomissa (1994). Meänkieli oli hänen mukaansa jonkinlaista kömpelöä murretta, jossa on ruotsalaislajinoja. Siksi se on lystikästä. Monella meistä oli varmaankin sama kokemus luukiessamme Virittäjästä 1993 Birger Winsan meänkielistä sosiolingvististä artikkelia.

Toisaalta meänkielinen teksti Liikkasen mukaan myös elää aivan eri tavalla kuin suomenkielinen: se on hellempää ja rohkeampaa ja toimivampaa. Jeesuksen kuoleman kuvaus on kuitenkin meän kielellä väistämättä koominen:

Net täytit svampin etikalla ja lykkäsit sen sille isooppiröörhin laitettuna ja piit sitä sen suussa. Ko Jeesus oli ottanu etikkaa, se sano: »Se oon täytetty!» ja niin sen pää putosi ja se kuolahti pojjes.

Meän kielen puhujilla koomista vaikutelmaa ei synny. Itse asiassa ihmiset itkivät kirkossa, kun raamattua luettiin ensi kerran meän kielellä. Se tuli niin lähelle heitä, Bengt Pohjanen kertoi.

KAUNOKIRJALLISUUDEN ÄIDINKIELI

Puhekielellä on Matti Sadeniemen (1964) mukaan yksi merkittävä etu kirjakieleen verrattuna:

se on välittömässä kosketuksessa elämään. Sitä käytämme ollessamme toisten seurassa, siihen turvaudumme ilostuessamme ja pettyessämme, hämmästyessämme ja suuttuessamme, ja se myös välittää meille toisten ihmisten reaktiot.

Kielentutkijat ovatkin usein puhuneet kansankielen ilmaisuvoimasta. Kansankieli on aitoa, omakohtaista, affektista, värikästä ja yllättävää — yleiskieli sen sijaan neutraalia, abstraktia ja paperinmakuista.

Kaunokirjallisuutta murteella on kuitenkin Suomessa kirjoitettu vain vähän. Kansankuvauksissa on tosin käytetty paikallisvärin antamiseen hienovaraisesti murteen keinoja. Kieltä *väritetään* esim. kansanomaisilla sanoilla ja sanonnoilla. Aarni Penttilä pohti Virittäjässä 1945 sitä, miksi kaikki murretta käyttävät kirjailijat poikkeuksetta ovat humoristeja. Eihän murre sinänsä ole lystikästä. Paikal-

lismurteita käyttäen olisi mahdollista kirjoittaa vakavaa, sydämellistä, lämmintä suorasanaista tekstiä, jopa runouttakin, hän sanoi.

Jostain syystä murteella on silti voinut Suomessa kirjoittaa lähinnä murrepaki-noita. Tosin vallattomia kansankielisiä kirjoja tarvittaisiin, sanoi O. J. Tallgren vuonna 1912, kun hän arvioi Virittäjässä Rafael Engelbergin Pohjois-Karjalaa kuvaavan novellikokoelman:

Ja niissä suotakoon kerta murteellekin kirjallisen elämän oikeudet — ja velvollisuudet. *Velvollisuudet*, se merkitsee tässä: ei *murteellisuuksia*, vaan *murretta*, syvää kansankieltä!

Vuonna 1996 kirjailija Aarno Kellberg piti Suomussalmen Kuivajärvellä esitelmän murteesta kirjailijan kielellisenä kotina. Hän paheksui kielentutkijoiden työtä Tuntemattoman sotilaan murteenhuoltajina. Kirjailija ei voi kirjoittaa *arkkumurretta*, sanoi Kellberg. Hän kirjoittaa sitä kieltä mitä ihmiset puhuvat. »Kansankieli on äidinkielemme — olkoon kirjakieli vaikka isänkieltä.»

Vaikka kansankielellä ei ole voinut tehdä taidekirjallisuutta, puhuva kansan-ihminen on nähty taiteilijana. Martti Rapola näki yhteyden kansankielen ja kaunokirjallisuuden kielen välillä. Kansankielen kauneusmaailma on tosin tiedotonta eikä sen kauneutta ole kauneudeksi tarkoitettu. »Me sivulliset, kirjakielen valtapiiriin ek-syneet, sen vain tajuamme kauniiksi», kirjoitti Rapola (1947: 61).

Tämän lapsenomaisen kykynsä perustuksella lukemattomat rahvaan ihmiset ovat taiteilijain sukua, siksi heidän puheensakin vaikuttaa kuin taideteos.

Rapola vertaa myös musiikkiin kansankielen poeettisia keinoja: toistamista, ään-nemaalailua, soinnuttelua ja poljentoa. Erkki Itkonen (1966: 126) on analysoinut lyriikan ja murteen suhdetta:

On merkillistä, että monet murreilmaukset, kuten *oottaa, ees, ois, mä, mua, he menee*, jotka suorasanaudessa tekstissä vaikuttaisivat koomillisen rahvaanomaisilta, käyvät täydestä runossa, siis korkeimmassa tyyllilajissa. Olennaista lienee niiden ja normaalin yleiskielen välinen kontrasti.

Itkonen huomauttaa siitä, että lyriikka suhtautuu murrepiirteisiin kuitenkin valikoiden. »Edes Aleksis Kiven ei onnistunut istuttaa runokieleen sellaisia muotoja kuin *piirii, lintuu, kallioi*.»

Ajat muuttuvat. Ehkä ei ole sattumaa, että murteella kirjoitettu moderni kaunokirjallisuus alkaa meillä Tornionlaaksosta. Kun Harri Mantila Virittäjässä 1993 vertasi Oiva Arvolan, Bengt Pohjasen ja Rosa Liksonin tekstien kieltä väitöskirjansa aineistoon, osoittautui, että jokainen heistä edustaa hämmästyttävän hyvin oman ikäryhmänsä tornionlaaksolaista kielenkäyttöä. He kirjoittavat äidinkielellään. Rosa Liksom, 1990-luvun kansainvälisimpiä kirjailijoitamme, nimittää äidinkieltään julkisuudessa *meänkieleksi*.

Vuonna 1995 muoniolainen opiskelija Juhani Koskinen voitti J. H. Erkon runokilpailun. »Lapin murre taipui lyriikaksi», otsikoi Helsingin Sanomat. Arvostelulautakunnan lausunnossa mainittiin — joten-sakin tuttuun tapaan — Koskisen runojen *huumori, laulullisuus* ja sujuva *poljento*. Kun siihen yhdistyy filosofinen terä, tulos on *yllättävä*, lautakunta kommentoi.

Juhani Koskinen itse perusteli runojensa kieltä mm. siten, että se antoi uusia mahdollisuuksia sanoa pateettisia asioita, jotka muutoin olisivat surkukupaisia. Tekstiin tuli ironinen leikkimieli. Murre sallii tekstiin väljyyttä, ei kuitenkaan löysyyttä. »Kirjoitin miten nuoret ihmiset puhuu, niinkuin minä itse», sanoi Koskinen, »nämä ovat ensimmäiset runot, jotka olen koskaan kirjoittanut».

31. joulukuuta 1996 Rosa Liksom ja Harri Haanpää arvostelivat Helsingin Sanomissa kirjallisuustoimituksen vanhentunutta käsitystä suomalaisen nykykirjallisuuden jakautumisesta moderniin eurooppalaiseen ja suomalaiseen maalaisperinteeseen. Osoittaakseen, mistä meillä oikeastaan nyt on kysymys, he nostivat yhdeksi esimerkiksi juuri Juhani Koskisen runokokoelman Äijä. Sen »runoissa on sellaisia itsestään selviä *muoniolaisuuksia* kuin Heimkind, Stephen Dedalus, persialainen viitta, Molière, Alceste ja länsimaisen ahdistuksen kaava.»

Juhani Koskinen kirjoittaa (1996):

Puen päälle persialaisen viitan. Hajanaisia askelheitä ikimettässä. Mie kätken surun näihin kielen hämärhin nurkkaukshin.

Näin kansallisen projektin aika on päättynyt. Kansankielestä on tulossa jälleen kieli. ■

LEA LAITINEN

Suomen kielen laitos, PL 3,

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *Lea.Laitinen@Helsinki.Fi*

LÄHTEET

- AIKIO, SAMULI 1991: 1800-talet som brytningsperiod i samernas historia. – Marjut Aikio & Kaisa Korpijaakko (toim.), Samesymposium s. 1–8. Lapin yliopiston hallintoviraston julkaisuja 15, Rovaniemi.
- 1992: Olbmot ovdal min. Sámi Instituhitta, Girjegiisa Oy, Ohcejohka.
- BIRIN, VLADIMIR 1996: Selityskirje Karjalan tasavallan lakiehdotukseen »kielistä Karjalan tasavallassa». – Vienan Viesti 11.10.1996 s. 1, 4.
- CHYDENIUS, E. J. 1886: Laihian murteesta. – Virittäjä II s. 98–119.
- EKMAN, E.A. 1898: Kielten nimien kirjoittamisesta. – Virittäjä 2 s. 37–45.
- 1902: Elias Lönnrot Suomen lappalaisten äidinkielen puolesta. – Virittäjä 6 s. 49–61.
- Eriytyinen karjalan kirjakielen luominen aiheetonta. – Uusi Suomi 23.10.1938 s. 21.
- HÄKKINEN, KAISA 1993: Suomen kielen tutkimus kansallisen diktatuurin kourissa. – Heikki Ylikangas (toim.), Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansallinen tiede s. 18–45. SKS, Helsinki.
- 1994: Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. WSOY, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1966: Kieli ja sen tutkimus. WSOY, Helsinki.
- Karjalan tasavallan laki »Kielistä Karjalan tasavallassa». Luonnos. Vienan Viesti 11.10.1996 s. 2.
- KELLBERG, AARNO 1996: Murre kirjailijan kielellisenä kotina. – Pirta. Kalevalaisten naisten liiton jäsenlehti 4 s. 14.
- KETTUNEN, LAURI 1928: Äidinkielen opettajille. – Virittäjä 32 s. 73–75.
- KOLEHMAINEN, TARU 1996: Suomen kieli — suomenkieli? – Ritva-Liisa Pitkänen, Helena Suni & Satu Tanner (toim.), Kielen kannoilla. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86 s.53–63.
- KORHONEN, MIKKO 1986: Finno-ugrian language studies in Finland 1828–1918. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1993: Kansa. – Systeemi ja poikkeama s. 236–258. Turku.
- KOSKINEN, JUHANI 1996: Äijä. Runoja. WSOY.
- Kotikielen Seuran pöytäkirjat 1876–1899.
- LIKKANEN, RITVA 1994: 'S'ole ko mie, älkää pöläkkö!' – Helsingin Sanomat C9, 24.12.1994.

▷

- LIKSOM, ROSA – HAANPÄÄ, HARRI 1996: Perse edellä puuhun. – Helsingin Sanomat C2, 31.12.1996.
- MAJANDER, ANTTI 1995: Lapin murre taipui lyriikaksi. – Helsingin Sanomat s. C1, 25.3.1995.
- MANTILA, HARRI 1993: Miten äänteenmuutoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä? – Virittäjä 97 s. 564–577.
- PENTTILÄ, AARNI 1945: Paikallismurteet ja kirjailijat. – Virittäjä 49 s. 336–346.
- RAPOLA, MARTTI 1947: Kieli elää. Pakinoita ja tutkielmia, WSOY, Helsinki.
- 1951: Maaliskuun 14. päivän perinteet. – Virittäjä 55 s. 107–113.
- 1961: Johdatus suomen murteisiin. 2., uudistettu painos. SKS, Helsinki.
- SAARIMAA, E. A. 1910: Ahlqvistin ja Lönnrotin kirjeenvaihtoa suomen ja viron kirjakielten yhdistämisestä. – Virittäjä 14 s. 131–133.
- SADENIEMI, MATTI: Puhekieli ja kirjakieli. – Kansan kieli omin omaisuutemme s. 15–22. Kalevalaseura, Helsinki.
- SIUKONEN, TIMO 1995: Murteen leppoisuus antaa mahdollisuuden käsitellä isoja asioita lankeamatta surkuhupaisuuteen. – Helsingin Sanomat s. C1, 25.3.1995.
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. A–K. SKS, Helsinki 1992.
- TALLGREN, O. J. 1912: Murretta. – Virittäjä 16 s. 144–153.
- Vanhan kirjasuomen sanakirja 2. Toinen osa J–K. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1994.
- VALTONEN, PEKKA 1995: Etnisyys ei elä menneessä. – Alumni, Tampereen yliopiston lehti maaliskuussa 1995.
- WANDE, ERLING 1991: Suomen kielen status Ruotsissa. – Kieli 6. Kieli valta ja eriarvoisuus s. 85–108. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- WINSA, BIRGER 1993: Meän kieli ja torniolaaksolaisitten kaksikielisyys: täällä plandathan sprookit. – Virittäjä 97 s. 3–33.
- Voiko suomenkieli olla älyllinen haaste Ruotsissa. – Ilta-Sanomat 30.1.1997.

KERTOMUS KOTIKIELEN SEURAN 121. TOIMINTAVUODESTA

Sadantenakahdentenkymmenentenä ensimmäisenä toimintavuotenaan Kotikielen Seuralla on ollut viisi kokousta. Kokouksissa on käynyt keskimäärin 39 henkeä, ja niissä on pidetty seuraavat esitelmät: 14. maaliskuuta 1996, vuosikokouksessa, professori PAULI SAUKKONEN: »Monimerkityksisen sanan semanttinen kuvaus» sekä professori PENTTI LEINON kommenttipuheenvuoro.

18. huhtikuuta fil. maist. ILONA HERLIN: »Koska-konjunktion merkityksestä ja merkityksenkehityksestä» ja fil. kand. Erkki Lyytikäinen: »Kaksoispassiivista».

10. lokakuuta fil. maist. HENNA MAKKONEN-CRAIG: »Yleispuhekielisyudet lehtikielissä» ja dosentti MARIA VILKUNA: »*Kun ei tuule, niin ei tuule*. Yhdistävä *niin* puheessa ja kirjoituksessa».

7. marraskuuta fil. maist. PÄIVI RAINÖ: